

JOHAN SUNDEEN

Broar till den andliga världen: Rydberg, spiritismen och det omedvetna

[Fullständig webbversion]¹

De ofta uttalade orden *segraren skriver historien* äger giltighet inte bara för militär eller politisk förflutenhet, utan är av relevans också för kamper på ideologiernas och vetenskapens fält. I sin framställning av föreställningar om *det omedvetna*, odlade inom svenskt tros- och tankeliv under tre århundraden, driver idéhistorikern Inga Sanner tesen om förekomsten av en historieskrivning anpassad efter psykoanalytikern Sigmund Freuds auktoritativa position. En medicinsk diskurs har, hävdar Sanner, fått dominera. Detta på bekostnad av erkännanden av esoteriska – i första hand spiritistiska – strömningars betydelse för utvecklandet av intresse för denna domän i det mänskliga psyket. Hypnotism har getts företräde framför spiritism emedan andeskådarnas tankevärld – starkt ifrågasatt redan i sin samtid – inte har bestått provet inför den historiska legitimitetens domarskrå.² Beröring med den senare riktningens teori och praktik har enligt Inga Sanner ansetts vara diskrediterande:

Ett uttryck för detta är att man i historiska framställningar söker *rentvå* tänkare från samröre med spiritistiska idéer. Två svenska exempel är författaren Viktor Rydberg och läkaren Poul Bjerre, som båda spelade framträdande roller i den svenska historien om det omedvetna och där man i historieskrivningen i båda fallen har tonat ned det stora intresse de hyste för spiritismen.³

Som modern strömning dateras spiritismen som regel till mitten av 1850-talet. Till skillnad från andra alternativandligheter, såsom teosofin, saknade strömningen en fast organisatorisk struktur. Ursprunget var amerikanskt och fenomenet vann snabbt ryktbarhet. Uppmärksamheten blev stor kring

¹ En version med reducerad notapparat finns tryckt i *Veritas* 37(2022) s. 45–59.

² Inga Sanner, *Det omedvetna: Historien om ett utopiskt rum* (Nora, Nya Doxa, 2009), s. 23 ff. Sanner, *Det omedvetna*, s. 105 framhåller att i Sverige ägnades det omedvetna större utrymme i spiritistiska sammanhang än i medicinska.

³ Sanner, *Det omedvetna*, s. 25. Standardverket om Paul Bjerre är Jan Bärmark och Ingemar Nilsson, *Paul Bjerre: "Människosonen"* (Stockholm, Natur & Kultur, 1983).

mystiska seanser, spektakulära fenomen som borddans och bruket av ett instrument – psykografen – för att registrera meddelanden från de döda. Särskilda medier, anlitade för sin förmåga att kommunicera med andar, blev kända namn i sin samtid. Anklagelser om, och uppdagade fall av, bedrägeri omgav återkommande spiritismen.⁴

I anmälan av en ny tidskrift, *Efteråt*, år 1891 konstateras att spiritismen i Sverige under fyra decenniers tid hade "varit föga märkbar i yttre måtto". Därtill hade den mötts av åtskillig misstro. Den redaktionella förklaringen präglas likväl av tillförsikt. Tiden sägs vara mogen för etablerandet av ett periodiskt organ. Optimismen grundade sig på ett tilltagande intresse för människans psykiska liv och en likaledes i kraft växande reaktion mot materialistisk världsåskådning. Upphovsmännen bakom *Efteråt* var angelägna om att åberopa sig på stöd från vetenskapens värld för spiritistiska fenomen.⁵

Decennierna kring sekelskiftet 1900 fanns det en riklig jordmån för esoteriska strömningar i Sverige. Dessa har i tilltagande grad har tilldragit sig forskningens intresse.⁶ Året innan lanseringen av nämnda tidskrift "för spiritism och besläktade fenomen" hade *Teosofisk Tidskrift* börjat ges ut. Det mänskliga psykets fördolda verklighet intresserade såväl konst- och litteraturskapare som de nya akademiska disciplinerna psykologi och psykiatri. Mellan estetikens och medicinens världar skedde vid tiden en växelverkan.⁷ En blyxtbelysning av frågornas aktualitet gavs då föredragshållaren och skriftställaren Carl von Bergen drog fulla hus i det sena 1880-talets Stockholm med föreläsningar över ämnet "sjäslivet i ny belysning". Dyliga frågeställningar

⁴ Per Faxneld, *Det ockulta sekelskiftet: esoteriska strömningar i Hilma af Klints tid* (Stockholm, Volante, 2020), s. 55–61. England var ett centrum för den kritiska granskningen av spiritismen, det var i samma land som riktningen hade haft sitt starkaste fäste på 1800-talet. Stor betydelse för avslöjanden av bedrägerier fick det år 1882 grundade Society for Psychological Research; en sammanslutning som hade rymt många spiritister i sina led. Se Ingemar Nilsson och Jan Bärmark, "Forskning om det övernaturliga: från spiritism till ESP-fenomen", i Ronny Ambjörnsson (red), *Idé och lärdom* (Lund, Studentlitteratur, 1972), s. 237 f.

⁵ "Anmälan", i *Efteråt: Tidskrift för spiritism och dermed beslägtade ämnen*, nr 1, 1891. Sanner, *Det omedvetna*, s. 359, ser det som karakteristiskt för spiritismens hemlighetsfullhet att det saknas uppgifter i *Efteråt* om utgivare och redaktör. En annan tänkbar förklaring till anonymiteten är den misstro den redaktionella anmälan talar om. Faxneld, *Det ockulta sekelskiftet*, s. 65, skriver om bristen på respekt för strömningen och konstaterar att det kunde "vara en smula farligt för ens karriär att öppet visa spiritistiska intressen".

⁶ Per Faxneld och Mattias Fyhr, *Förborgade tecken: esoterism i västerländsk litteratur* (Umeå, H:ström text och kultur, 2010), s. 8.

⁷ Sanner, *Det omedvetna*, s. 95 och 103.

hade fått en självklar plats i det offentliga rummet och ingick i det sena 1800-talets drabbning mellan världsåskådningar.⁸ Denna pennfåktarnas krigföring i ämnen med bäring på ideologi, vetenskap och religion har karakteriserats med begreppet kulturkamp.⁹ Carl von Bergen hade då han höll sina föreläsningar bytt fot i fråga om spiritismen, och rört sig från en mycket kritisk till en bejakande hållning.¹⁰

Även om *Efteråts* redaktion menade att spiritismen i Sverige fört en relativt undanskymd tillvaro, hade strömningen flerfaldigt tilldragit sig betydande intresse långt före det 1890-tal som sågs som en genombrottstid. Ett exempel på detta var den uppmärksamhet det danska mediet Carl Hansen på 1860-talet väckte då han framträdde hos svenska läkarsällskap. Stor uppståndelse tilldrog sig också Sverigebesök av det engelska mediet William Eglinton i slutet av 1870-talet. År 1880 publicerade den psykologiskt intresserade filosofen Frans von Schéele *Spiritismen: historiska anteckningar*. I en tidskriftsartikel samma år karakteriserades spiritismen rent av som en av de största frågorna för dagen.¹¹

Till pionjärerna bland de svenska intellektuella som visade intresse för den från USA ankomna strömningen hörde Viktor Rydberg. År 1858 och 1859 publicerade han ett antal artiklar i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*

⁸ Ibid, s. 91 ff. Analysen av 1800-talets intellektuella landskap har till stor del kretsat kring spänningar mellan kristendom och naturvetenskap. Inga Sanner framhåller emellertid att kristendomen utmanades inte bara av forskningsrön och till dessa knutna världsåskådningar utan också av olika former av alternativandlighet. Snarare än en tvekamp finns det skäl att tala om ett triangeldrama. Se Inga Sanner, "Att sätta en sten i rullning: Viktor Rydberg som inspiratör av profan religiositet", i Anders Burman och Tore Lund (red), *Efter Viktor Rydberg: Receptionshistoriska studier* (Huddinge, Södertörns högskola, 2020), s. 107 f.

⁹ En klassisk skildring är Gunnar Richardson, *Kulturkamp och klasskamp: ideologiska och motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet* (Göteborg, Akademiförlaget, 1963). För ytterligare perspektiv på kulturkampen mellan idealism och materialism, se Mats Persson, *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris* (Stockholm, Symposium, 1994) och Johan Sundeen, *Andelivets agitator: JA Eklund kristendomen och kulturen* (Skellefteå, Norma, 2008).

¹⁰ Om Carl von Bergen och spiritismen, se Nilsson och Bärmark, "Forskning om det övernaturliga", s. 246 ff. Bergen grundade år 1890 Svenska samfundet för psykisk forskning, ett initiativ som möttes av intresse från bland andra Viktor Rydberg.

¹¹ Inga Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv: om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm, Carlssons, 1995), s. 349 ff. Om spiritismens etablering och spridning i Sverige, se också Faxneld, *Det ockulta sekelskiftet*, s. 61–67. Faxneld lyfter fram den betydelse som en rad profiler ur kulturlivet har haft för spiritismen i Sverige, bland dessa Bertha Valerius, Ernst Josephsson, Hilma af Klint och Carl Milles.

(GHT).¹² GHT-artiklarna har setts som en yttring av dels Rydbergs vakenhet för vad som rörde sig i tiden, dels spiritismens relevans ur "ett religiöst, ett metafysiskt och ett psykologiskt" perspektiv.¹³ Rydbergs bestående intresse för frågorna demonstrerades då han ett par årtionden senare åter blev en aktör i meningsutbytet. I samma veva som utgivningen av Schéeles bok publicerade Rydberg ett inlägg om spiritismen i *Sanningssökaren*. Tidskriften tillhörde de organ i vilka nyreligiositet och tankegångar om en utvecklad, med den moderna tiden mera förenlig, kristendom behandlades.¹⁴

Alf Nyman har utrett den närmare bakgrunden till att Rydberg kom att skriva om spiritismen i slutet av 1850-talet. Förklaringen återfinns i den sistnämndes närmiljö: i Göteborg hade vid tiden utvecklats ett "synnerligen starkt" intresse för "mediumistiska och parapsykologiska företeelser". Uppståndelsen kanaliserades i en kraftigt stegrad efterfrågan på psykografer. Genom rikets andra stad spred sig "en ockultisk epidemi". Rydberg såg sig enligt Nyman kallad att "kasta ljus" över vad som föregick i salongernas dunkelhet.¹⁵

Viktor Rydbergs två första artiklar i GHT bär den suggestiva rubriken "Med anledning av sång från andra sidan graven". Artikeltiteln fångar kärnfullt spiritismens signum bland alternativandlighetens riktningar – anspråket på kommunikation med de döda. Det var inte ovanligt att konstnärer och poeter sade sig skapa under inverkan av andar. Än mera spektakulärt var att det gjordes gällande att framlidna författare skrivit nya dikter, vilka hade förmedlats till de levandes värld. Rydbergs inledningsartiklar hänvisar till ett känt sådant exempel: i New Orleans nedtecknade verser tillskrivna fransmannen Pierre-Jean de Béranger.¹⁶ Utifrån Rydbergs refererat har det i en på 2020-talet

¹² Artiklarna kan i delvis beskuret format lättillgängligt läsas i Viktor Rydberg, *Skrifter XII: kultur och politik* (Stockholm, Bonniers, 1946), s. 31–43. En annan svensk kulturpersonlighet som tidigt intresserade sig för spiritismen var Fredrika Bremer. I hennes fall stiftades bekantskapen på amerikansk mark och intresset ska i högre grad ha rört spiritismen som livsåskådning än spektakulär experimentell verksamhet inom strömningens ram. Se Sigvard A. Lindqvist, "Om Selma Lagerlöfs förhållande till spiritism och teosofi", i *Samlaren*, 1960, s. 43.

¹³ Alf Nyman, "Viktor Rydberg och andarna: kring en andlig farsot i 1850-talets Sverige", i *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*, 1954, s. 297.

¹⁴ Artikeln i *Sanningssökaren* finns återpublicerad i Rydberg, *Skrifter XII*, s. 43 ff. I senare årgångar av nämnda organ svarar spiritistiska frågor för en icke obetydlig del av materialet. Ett par av redaktörerna blev småningom viktiga gestalter inom Teosofiska Samfundet. Se Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 162 ff och 289.

¹⁵ Nyman, "Viktor Rydberg och andarna", s. 301.

¹⁶ Så sent som året innan Rydberg tog sig an spiritismen hade han publicerat en serie artiklar om Béranger, vilka har sagts spegla hans intresse för "den frihetsvänliga" syftningen i

publicerad akademisk framställning gjorts gällande att "Viktor Rydberg menade sig ha mottagit en dikt från en avliden fransk sångförfattare". Här tillskrivs alltså den svenske kulturpersonligheten egenskapen att ha "kanaliserat verk från andevärlden"!¹⁷

Viktor Rydberg gör sig i GHT inte lustig över den genom världspressen förmedlade uppgiften om Bérangers post mortem utövade skaldskap. Anekdoten blir i stället en ingång till den under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal brännande frågan om det mänskliga vetandets gränser.¹⁸ Istället för mot andeskådare riktar Rydberg sin polemik mot den så kallade exakta vetenskapens män. Han vredgas över deras fördomsfulla förnekande av förekomsten av "en annan värld än grusets".¹⁹ Rydberg ger sålunda år 1858 uttryck för en kritik mot materialismen som skulle utveckla sig till ett huvudföremål i hans senare vid Göteborgs undervisningsfond hållna filosofiska föreläsningar. I dessa publika föreläsningar pekar Rydberg ut materialismen som såväl sin egen som hela samtidens huvudfiende. Hans ärende var att skydda det goda, det sanna och det sköna.²⁰

fransmannens politiska visor. Se Karl Warburg, *Viktor Rydberg: en lefnadsteckning*, förra delen (Stockholm, Bonniers, 1900), s. 219 ff. Att Béranger var en av de skaldar som i spiritistiska sammanhang tillskrevs ett författarskap "på andra sidan graven" kan möjligtvis ha bidragit till att väcka Rydbergs intresse för spiritismen.

¹⁷ För den citerade formuleringen svarar Faxneld, *Det ockulta sekelskiftet*, s. 64 f. Påståendet att Rydberg skulle ha mottagit en dikt från Béranger återfinns också i Julia Voss, *Hilma af Klint: mänskligheten kommer att förundras: en biografi* (Stockholm, Bonniers, 2022), s. 116. Även utanför facklitteraturen kan snarlika utsagor om Rydberg och Béranger läsas. I en artikel publicerad på Stockholms spiritualistiska förenings webbplats, "Spiritualismens historia", uppger Bengt Svensson: "1858 skrev författaren Victor Rydberg positivt om spiritismens lära. Han publicerade en dikt av den döde författaren de Béranger. Denna dikt hade Rydberg mottagit via psykograf."

¹⁸ För ett idéhistoriskt perspektiv på den epistemologiska vetenskapsdebatten och kulturkampen, se Kjell Jonson, *Vid vetandets gräns: om skiljelinjen mellan metafysik och naturvetenskap i svensk kulturdebatt 1870–1920* (Lund, Arkiv, 1987).

¹⁹ Rydberg, *Skrifter XII*, s. 32.

²⁰ Om Rydbergs filosofiska föreläsningar, se Anders Burman, "Att bära evigheten i sitt bröst: filosofen Viktor Rydberg", i *Veritas*, 33, s. 1–15. För ett perspektiv på den agitatoriska såväl som existentiella betydelse Rydbergs filosofiska föreläsningar kunde äga för deltagare i det sena 1800- och tidiga 1900-talets kulturkamp, se Johan Sundeen, "Filosofins tröst i de personliga krisernas tid", i *Veritas*, 36, s. 31–44.

Förkastandet av en negativ dogmatism innebär emellertid inte att Rydberg utdelar ett *carte blanche* åt spiritistiska aktiviteter.²¹ Vad han försvarar – med viss lidelse gör sig till talesman för – är det andligas plats i människotillvaron: ”Tron [...] på en andevärld, som innerligt, fastän osynligt är förenad med den synliga – är dock ännu icke slocknad och skall som man bör hoppas, aldrig slockna.”²²

I tidskriften *Efteråt* gjordes ständiga angrepp på materialismen, samtidigt som åtskilliga inlägg signalerade samhörighet med en annan huvudpart i 1800-talets kulturkamp: kristendomen.²³ I likhet med teosoferna var 1890-talets svenska spiritism angelägen om att påvisa släktskap med, och stöd från, Viktor Rydberg. Dennes position i svenskt offentligt liv gjorde honom till en eftertraktad allierad. Åkallandet av hans namn användes som en legitimeringsstrategi.²⁴

Utan tvekan löper idéhistoriska trådar tillbaka till Rydberg från det sena 1800-talets alternativandlighet. I första hand i kraft av sin kritik av kristna dogmer (arvsynen, helvetesläran, treenigheten) har han setts som vägröjare för såväl teosofin och spiritismen som för den med Ellen Key förknippade livstron.²⁵ Till sammanhanget hör Rydbergs religionsvetenskapliga insats, som medförde ökad öppenhet för andra trosyttringar än kristendomen, och hans

²¹ Om negativ och positiv dogmatism, se Nyman, ”Viktor Rydberg och andarna”, s. 301 ff. Nyman, s. 301, definierar negativ dogmatism ”som förnekande utan angivande av skäl och grunder”.

²² Rydberg, *Skrifter XII*, s. 32.

²³ För några prov ur de första årgångarna, se t.ex. ”Spiritismens ställning till vår tids utveckling”, i *Efteråt*, nr 1, 1891 och signaturen Marcus, ”Kristendom och spiritism”, i *Efteråt*, nr 5 och 7, 1891 samt 9, 1892. En kärna i spiritisternas materialismkritik var att tillskriva strömningen skuld för att egoism, söndring och moralisk kris kännetecknade samtiden. Se Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 11 ff. Rörande förhållandet mellan spiritism och kristendom, se Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 372 ff.

²⁴ Sanner, *Det omedvetna*, s. 274, framhåller att det i *Efteråt* förekommer artiklar om, och referat av texter av, Rydberg i akt och mening att framställa denne som positivt inställd till spiritismen. Från teosofiskt håll har flera anspråk gjorts på att räkna Rydberg som en av den svenska förgreningens grundargestalter. Källkritisk granskning har påvisat direkta felaktigheter i rörelsens inkorporerande av Rydberg i sin historieskrivning. Se Tore Lund, ”Rydberg och teosoferna”, *Veritas*, 23, s. 37–46. Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 306 konstaterar att det saknas en tillförlitlig framställning av det svenska teosofiska samfundets tillkomst.

²⁵ Sanner, ”Att sätta en sten i rullning”, s. 107–125. Ellen Keys förhållande till kyrkokristendomen och till nyreligiositet behandlas i Ulf Wittrock, *Ellen Keys väg från kristendom till livstro* (Uppsala, Appelbergs boktryckeri, 1953). Wittrocks doktorsavhandling är rik på hänvisningar till Viktor Rydberg.

förespråkande av religionsfrihet.²⁶ Rydbergs intresse för det esoteriska avspeglar sig i det faktum att en huvudavdelning i hans omfattande bibliotek rör litteratur inom området "magi". Till hans författarskap hörde verket *Medeltidens magi*.²⁷ Det har gjorts gällande att hans intresse för spiritismen inte endast kom till uttryck i skriftställarskapet och i korrespondensen utan också genom bevisade seanser.²⁸

Som framgått är det emellertid missvisande att likt Per Faxneld påstå att Viktor Rydberg "gav den gryende svenska rörelsen sitt stöd".²⁹ Formuleringen skymmer den skarpa kritik i sak mot spiritistiska aktiviteter som Rydberg gav uttryck för. Till exempel underkänner han år 1858 rakt av strömningens anspråk på att skänka vetenskaplighet åt upptecknade uppenbarelser från andevärlden. Vad avser möjligheten att i framtiden presentera sådana belägg förefaller Rydberg mera avvaktande. Han ser i av spiritister praktiserade tillvägagångssätt likheter med naturvetarnas teori och metod, båda grupperna åberopar erfarenheter och båda går laborativt, experimentellt, till väga.³⁰

Viktor Rydberg skulle återkomma till spiritismen innan det gjordes bokslut för 1850-talet. Hans tredje inlägg i GHT rörande strömningen bär rubriken "Psykografen".³¹ Denna uppföljare av år 1859 har enligt Alf Nyman betydligt mer att erbjuda i psykologisk och filosofisk mening än de bägge inledningsartiklarna. Han finner detta bidrag vara "mera värdig den man, som av Harald Höffding hedrats med epitetet 'den svenske Lessing'".³² Här placeras

²⁶ Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 63–71. Sanner bygger i sin skildring av de religiösa inslagen bland de moraliska utopierna vidare på Edvard Rodhe, *Den religiösa liberalismen: Nils Ignell, Viktor Rydberg och Pontus Wikner* (Stockholm, Svenska kyrkans Diakonistyrelses förlag, 1935). Om Rydberg som religionshistoriker, se Åke Hultkrantz, "Viktor Rydberg och religionshistorien", i *Svensk religionshistorisk årsskrift*, 1985, s. 31–42.

²⁷ Magdalena Gram, *Viktor Rydberg: en läsande skald* (Stockholm, Nordiska museets förlag, 2008), s. 90. Rydbergs bibliotek har indelats i 26 huvudavdelningar. Om Rydberg och medeltidens magi, se Birthe Sjöberg, "Magins olika skepnader", i *Veritas*, 30, s. 39–52.

²⁸ Gram, *Viktor Rydberg: en läsande skald*, s. 90. Julia Voss, *Hilma af Klint*, s. 116, skriver att Rydberg "upplåter regelbundet sitt hus för diskussioner om spiritism". Till de gäster Rydberg ska ha mottagit för sådana samtal hörde Hilma af Klint och Anna Cassel.

²⁹ Faxneld, *Det ockulta Sverige*, s. 61.

³⁰ Rydberg, *Skrifter XII*, s. 33. I *Medeltidens magi* drar Rydberg liknande paralleller, då han menar att drivkraften bakom både vetenskapen och magin är att förstå den värld vi lever i. Se Sjöberg, "Magins olika skepnader", s. 40.

³¹ Rydberg, *Skrifter XII*, s. 35–43.

³² Nyman, "Rydberg och andarna", s. 302.

Rydberg för övrigt i den tyska idealistiska kontext som var av avgörande betydelse för hela hans verk.³³

Även om Nyman ser mera av en intellektuell botten i Rydbergs tredje artikel är dennes ingång återigen aktualitetsjournalistikens. Spiritismen hade inte släppt sitt grepp om Göteborg. Den är, skriver Rydberg, "en fråga för dagen i vår goda stad".³⁴ Initialt redogör Rydberg för sina egna principiella utgångspunkter i mötet med spiritismen. Han lyfter å ena sidan fram *tvivlet*, å den andra *sanningssökandet*. Återigen polemiserar med den negativa dogmatismen samtidigt som artikelförfattaren vänder sig mot "ironiska utgjutelser" om spiritismen. Tvivlet som utgångspunkt kommer till uttryck i skrivningar om vidskeplighet förbunden med strömningen, vilken Rydberg noga skiljer från att undersöka spiritismens teori och praktik i sig: "*saken själva*".³⁵

Med utgångspunkterna fastslagna skrider Rydberg till verket med sin undersöknings uttalade föremål: det faktum att psykografer har satts i rörelse och registrerat skrift. Till artikelns upptakt hör en utsaga av avgörande betydelse för vad som driver Rydberg att intressera sig för spiritismen såväl som hur han ville förstå ett fenomen utan omedelbar naturlig förklaring. Åsyftande en insändare i GHT skriver Rydberg: "Vi för vår del erkänna, att vi uti psykografien *se en företeelse av psykologiskt intresse*. Då den föregående insändaren tar en '*omedveten vilja*' med i beräkningen, så anse vi honom hava träffat huvudet på spiken".³⁶ Med dessa skrivningar går Rydberg i bräschen för att introducera ett centralt psykologiskt begrepp – det omedvetna – till en bredare offentlighet.³⁷ Den vikt Inga Sanner fäster vid GHT-artiklarna i sin kartläggning av det omedvetnas idéhistoria framgår av att hon ägnar ett helt kapitel åt "Rydberg och psykografen".³⁸

Viktor Rydberg driver tesen att själen består inte bara av ett medvetet lager utan också rymmer ett omedvetet. Horisonten som öppnar sig för *själsvetenskapen* genom erkännandet av det omedvetnas existens är hisnande: "En måhända ofattlig rikedom av andlig förmåga slumrar i dess omedvetnas

³³ Se t ex Burman, "Att bära evigheten i sitt bröst", s. 11 ff.

³⁴ Rydberg, *Skrifter XII*, s. 35.

³⁵ Ibid, s. 36. Rydbergs kursivering.

³⁶ Rydberg, *Skrifter XII*, s. 36 f. Citat från s. 37.

³⁷ Sanner, *Det omedvetna*, s. 78. Jfr Nyman, "Rydberg och andarna", s. 312.

³⁸ Sanner, *Det omedvetna*, kapitel 3. Sanner, s. 78, feldaterar den artikel i vilken Rydberg introducerar det omedvetna till år 1858. Artikeln publicerades som framgått, och som Sanner själv korrekt anger i notapparaten, 1859.

djup".³⁹ För att fullt ut förstå den betydelse Rydberg fäster vid det omedvetna måste det beaktas att hans resonemang inte bara rör det mänskliga psyket: "I romantisk anda beskriver Rydberg det omedvetna [...] som en del, eller aspekt, av tillvaron i sin helhet".⁴⁰ Det omedvetna är en förbindelselänk mellan det mänskliga och det gudomliga; en kopplingsstation mellan del och helhet i tillvaron. Rydberg relaterar i sammanhanget till nyplatonikerna. Han visar på betydelsen av växelspelet mellan medvetet och omedvetet för den forskande och estetiskt skapande människan. Snillet och de avgörande upptäckterna – Keplers likväl som Arkimedes – går inte att förstå om vi inte tar med det omedvetna i räkningen.⁴¹

Efter dessa utflykter i tankelivets och forskningsrönens historia återvänder Rydberg till "den psykografiska gåtan".⁴² Vad som talar genom det spiritistiska verktyget – sådan är GHT-journalistens slutsats – är inte andar från andra sidan graven, utan mediets eget omedvetna. Han sätter punkt med förhoppningen att "psykografien som sällskapsnöje" snarast måste få ett slut. Skrivningen klargör ytterligare det faktum att Rydberg inte försvarade populära spiritistiska praktiker, utan i dessa kunde se något direkt skadligt.⁴³

När Rydberg i tidskriften *Sanningsökaren* år 1880 återkommer till spiritismen är det viktigaste budskapet ett omedelbart klargörande av vad som för honom är kärnan i ett fruktbart andligt liv: *Kristusidealet*. Med mindre än ett erkännande av detsamma har spiritismen ingen roll att spela i religionshistorien. I *Kristusidealet* koncentreras det gudomligas uppenbarelse. Det ger insikt om vad människan är och, i sökandet efter fullkomlighet, kan utvecklas till.⁴⁴ Många spiritister vann sig om att betona förenligheten mellan sin hemhörighet i strömningen och en kristen bekännelse. Det utvecklades från detta håll småningom en kritik mot den andra huvudaktören i sekelskiftsmystiken, då teosofin anklagades för att ha ersatt Jesus Kristus som rättesnöre med Madame Blavatskys lära.⁴⁵ Rydberg synes år 1880 inte vara fast övertygad om att spiritister söker förankra sitt andliga liv i den högsta

³⁹ Rydberg, *Skrifter XII*, s. 38.

⁴⁰ Sanner, *Det omedvetna*, s. 79. Jfr Sanner, *Det omedvetna*, s. 11.

⁴¹ Rydberg, *Skrifter XII*, s. 38 f.

⁴² Nyman, "Viktor Rydberg och andarna", s. 306 konstaterar angående innehållet i Rydbergs alster: "Dermed vidgar sig i själva verket hans tidningsuppsats om psykografen till en hel exposé om det undermedvetna livet."

⁴³ Nyman, "Viktor Rydberg och andarna", s. 41 ff.

⁴⁴ *Ibid*, s. 43.

⁴⁵ Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 372.

förefintliga formen av andligt liv – kristendomen. Genom sin djupgående kritik av materialismen uppfattades den sene Rydberg, till skillnad från 1860-talets med *Bibelns lära om Kristus* framträdande författare, inte sällan som en allierad av kristna apologeter. Han klargör att spiritism för honom aldrig kan ersätta metafysik och tro.⁴⁶ I övrigt betonar Rydberg återigen spiritismens potential att bidra till förståelse av och utforskandet av människans inre, nu inte i relation till själsvetenskapen utan den moderna empiriska psykologin.⁴⁷

Det är hög tid att återvända till Inga Sanners inledningsvis refererade utsaga att historieskrivningen sökt frikänna Rydberg från den intellektuella förbrytelsen att på ett bejakande sätt ha befattat sig med spiritism. En brist i Sanners framställning är att hon inte ger några tydliga exempel ur Rydberg-litteraturen, eller idé- och litteraturhistoriska framställningar i övrigt, på sagda tendens. Det är inom ramen för en kortfattad artikel som den föreliggande givetvis en omöjlighet att söka ge en heltäckande litteraturöversikt, min ambition får begränsas till några nedslag i biografisk litteratur och tidigare forskning.⁴⁸

I sin stora levnadsteckning ägnar Karl Warburg ett antal sidor – sju – åt Rydbergs intresse för spiritismen. Detta sägs ha varit betingat både av strömningens betydelse som filosofiskt ämne för dagen och genom ”vurmen för s.k. psykografer”.⁴⁹ Warburg kan i sin i hög grad refererande framställning knappast sägas söka frikänna Rydberg från samröre med spiritismen. Han klargör flerfaldigt och på ett rättvisande sätt hur den senare såg strömningen som en yttring av det genom mänsklighetens historia gående intresset för det översinnliga. Warburg framhäver att kraften i Rydbergs polemik riktades mot

⁴⁶ Rydberg, *Skrifter XII*, s. 44. Om Rydbergs förhållande till skilda generationer av svenska teologer se Johan Sundeen, ”Otroshjälte och religiös kulturpersonlighet: Receptionen av Viktor Rydbergs skrifter bland svenska teologer”, i Burman och Lund (red), *Efter Viktor Rydberg*, s. 127–147. Beaktas bör att det inte bara var bilden av Rydberg som hade förändrats med decenniernas gång utan också av kristendomen. Se t ex Sanner, *Det omedvetna*, passim.

⁴⁷ Rydberg, *Skrifter XII*, s. 44 f. Sanner, *Det omedvetna*, s. 138 noterar i anslutning till en skrift av Frans von Scheele, utgiven 1897, omslaget till modern psykologi från den själsvetenskap som Rydberg hade talat om. Den senare hade alltså själv skiftat terminologi i artikeln av år 1880.

⁴⁸ Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 27, framhåller att olika yttringar av nyreligiositet och alternativandlighet – förnuftstro, teosofism och spiritism – är ”förvånansvärt litet bearbetade” av forskningen. Som tidigare framkommit har esoteriska strömningar på senare tid tilldragit sig ökat intresse inom bland annat religions- och idéhistoria.

⁴⁹ Warburg, *Viktor Rydberg*, förra delen, s. 278.

materialismen snarare än spiritismen.⁵⁰ Emellertid kan tendenser hos en författare visa sig på andra sätt än i explicita skrivingar. Det har i litteraturhistorisk forskning gjorts gällande att Warburgs sätt att redigera Rydbergs samlade skrifter indikerar att denne "känt sig generad över Rydbergs syn på spiritismen";⁵¹ en skrivning i linje med den tes Sanner betydligt senare kom att presentera.

En studie i vilken Viktor Rydbergs intresse för spiritismen ges en kontextualiserande inramning är Hans Lindströms doktorsavhandling *Hjärnornas kamp*. I centrum för Lindströms studie står psykologiska motiv i August Strindbergs åttiotalsdiktning, skildringen rymmer en lång rad exempel på hur Sveriges mest namnkunnige 1800-talsförfattare intresserade sig för spiritism. Strindberg bevistade seanser, lånade ockultistisk litteratur och gjorde spiritismen till ett motiv i sin prosa.⁵² I sammanhang härmed berörs Viktor Rydbergs artiklar i GHT. Lindström konstaterar sakligt att Rydberg visar sympati för spiritismen i dess egenskap av antimaterialistiskt tidsfenomen samtidigt som han tydliggör att Rydberg ger respass åt de former som spiritismen tagit sig i det samtida sällskapslivet.⁵³ Lindström har, utan att nyttja begreppet, kulturkampens betydelse för Rydbergs uttalanden klar för sig. Han formulerar detta som att Rydberg "i spiritismen ser ett symptom på andlighetens renässans i en materialistisk tidsålder."⁵⁴

En studie över ett annat stort svenskt författarskaps relation till alternativandligheten i vilket Viktor Rydberg intar en central roll är Sigvard A. Lindqvists utredning om Selma Lagerlöfs förhållande till spiritism och teosofi. Genom den påverkan hon mottagit från Rydbergs religiösa idealism sägs

⁵⁰ Ibid, s. 278–285.

⁵¹ Lindqvist, "Selma Lagerlöfs förhållande till spiritism och teosofi", s. 44.

⁵² Hans Lindström, *Hjärnornas kamp: psykologiska idéer och motiv i Strindbergs åttiotalsdiktning* (Uppsala, Appelbergs boktryckeri AB, 1952), s. 214–224. Lindström tillskriver överbibliotekarien vid Kungliga biblioteket GE Klemming en nyckelroll i dramat om Strindberg och spiritismen. Klemming tillhörde "huvudstadens mest övertygade spiritister" och introducerade Strindberg, som under en tid var verksam som biblioteksamanuens, till sitt intresseområde.

⁵³ Lindström, *Hjärnornas kamp*, s. 215. Lindström ger ett europeiskt sammanhang åt Alf Nymans tidigare citerade skrivingar om en våg av ockultism i det sena 1850-talets Göteborg. Lindström skriver "om en spiritistisk hausse" i det samtida Europa och ger exempel från hur strömningen tilldrog sig intresse på parnassen, i aristokratiska och furstliga miljöer likväl som bland vetenskapsmän som bland andra Eduard von Hartmann och Wilhelm Wundt. Se Lindström, *Hjärnornas kamp*, s. 215.

⁵⁴ Lindström, *Hjärnornas kamp*, s. 217.

Lagerlöf ha varit "predestinerad till ett positivt intresse för dessa andliga rörelser".⁵⁵ Lindqvist refererar till ett antal litteraturhistoriker som spårat inspiration från magnetism och hypnotism i Rydbergs skönlitterära produktion. Själv kopplar Lindqvist samman den tredje GHT-artikeln om spiritismen med skrivningar i det vid samma tidpunkt som följetong i tidningen löpande verket *Den siste athenaren*. Han ser också anknytningspunkter mellan intresset för spiritismen och de bilagor som följde med den tredje respektive den fjärde upplagan av *Bibelns lära om Kristus*.⁵⁶ Med avseende på vad som går att utläsa om Rydbergs personliga ställning till spiritismen genom GHT-artiklarna skriver Lindqvist att hans positiva inställning är slående, och samtidig noterar han att det hos Rydberg finns en blandning mellan välvilja och distans.⁵⁷

Alf Nymans uppsats i *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* om Rydberg och andarna finns inte med bland referenserna i Inga Sanners bok *Det omedvetna*. Nyman använder sig av kraftfulla uttryck som "andlig farsot" och "ockultisk epidemi" samt ordar om spiritismens "spökromantiskt- puerila" framtoning.⁵⁸ Han kan därmed synas bekräfta Sanners bild av en historieskrivning som vill distansera Rydberg från spiritisterna. Nu tolkar jag emellertid skrivningarna som ett utslag av i första hand Nymans egen raljans, även om han har viss tendens att pådyvla Rydberg samma inställning (till synes glömsk om vad Rydberg skrivit om det obefogade i att bemöta spiritismen med löje och ironi).⁵⁹

Artikelförfattaren noterarar samtidigt att "Rydberg i dessa båda artiklar från 1858 stod sympatiskt avvaktande, för att icke säga: positivt förväntansfull,

⁵⁵ Lindqvist, "Selma Lagers förhållande till spiritism och teosofi", s. 48.

⁵⁶ Ibid, s. 44 ff. Till den tredje – år 1868 utgivna – upplagan av *Bibelns lära om Kristus* hörde uppsatsen "Om människans föruttillvaro" och till den fjärde (1880) "Till läran om de yttersta tingen". För en analys av det förstnämnda appendixet, se Alf Nyman, *Viktor Rydberg och den paulinska teologiens system: några ramlinjer till skriften Om människans föruttillvaro* (Lund, Vetenskaps-societeten i Lund, 1955). Nymans skrift gavs ut som särtryck ur årsboken för Vetenskaps-societeten i Lund.

⁵⁷ Lindqvist, "Selma Lagerlöfs förhållande till spiritism och teosofi", 44 ff. Citat från s. 44.

⁵⁸ Nyman, "Viktor Rydberg och andarna", citat från s. 297, 301 respektive 298.

⁵⁹ Rydberg var själv inget dygdemönster när det gällde historieskrivning om av eftervärlden utdömda företeelser. Han raljerar till exempel friskt med praktiker och synsätt utvecklade inom ramen för den medeltida kyrkan. Se Viktor Rydberg, *Medeltidens magi* (Göteborg, Vinga, 1982), kapitel 2.

gentemot de spiritistiska fenomenen".⁶⁰ Givet denna tendens ser sig Nyman föranlåten att skriva:

Och man frågar sig med någon undran, om Viktor Rydberg alltså skänker företräde åt den krets av spiritister, som borta i New Orleans utan varje vetenskaplig kontroll befordrat den mysteriösa Bérangerdikten i dagen, framför de vetenskapsmän, som skaka på huvudet åt hela denna andemeddelelse. Läger man därtill hans [...] skarpa utfarande mot materialisterna [...] så blir villrådigheten rörande hans verkliga ståndpunkt ännu mera befogad.⁶¹

Snarare än att rädda Rydberg ur spiritismens nät, förvånar sig Nyman i denna skrivning över att skriftställaren låtit sig trasslas in i detsamma. Som antyttts menar dock Nyman att Rydberg mera är att känna igen i den året därpå uppföljande artikeln om psykografen. Här kan en frikännandetendens konstateras i så måtto att Nyman läser Rydbergs två första artiklar i ljuset av dennes tredje – ett helt år senare publicerade – alster.

De biografiska och vetenskapliga framställningar som jag har provat Sanners tes mot ger inte skäl i ett instämmande om förekomsten av en whig-historisk tendens i skildringarna av Rydberg och spiritismen. Warburg är sakligt refererande, Lindström ger kontextualiserande perspektiv, Lindqvist ser avspeglningar av ett positivt om än distanserat ställningstagande till spiritismen i stora delar av Rydbergs författarskap, och Nyman tränger på djupet in i Rydbergs alster om spiritismen. Av de fyra är det den sistnämndas arbete som kommer närmast att stämma in på Sanners beskrivning, men detta endast genom ett antal skrivningar av nedlåtande karaktär.

Inga Sanners böcker om 1800-talets moraliska utopister och om det omedvetna som ett utopiskt rum har berikat bilden av Rydberg och alternativandligheten. Detta bland annat genom att relatera honom till både föregångare och efterföljare i utforskandet av det omedvetna, genom idéanalytiska perspektiv och genom att i behandlingen av svenskt empiriskt material gå i fruktbara dialoger med internationell historievetenskaplig litteratur. Även om Sanner har arbetat med en ansats – ambitionen att inte lägga historien till rätta – som inte uttryckliggjorts i äldre framställningar om Rydberg och spiritismen, skiljer sig hennes bild av hans förhållande till

⁶⁰ Nyman, "Viktor Rydberg och andarna", s. 301.

⁶¹ Ibid.

strömningen inte på avgörande punkter från den övriga facklitteratur jag har gått igenom. Rydberg var sålunda enligt Sanner "både positiv och kritisk till de nya idéerna".⁶² Han avvisade enligt henne tron på andar i spiritistisk tappning och förhöll sig kritisk till de praktiker som medier stod i centrum för, samtidigt som han levde i den fasta övertygelsen om existensen av en andlig dimension i tillvaron; ett sammanhang som det omedvetna ställde människan i relation till.⁶³ I viss nyare litteratur så finner vi exempel på motsatsen till den tendens att distansera Rydberg från alternativandligheten som Sanner vänder sig mot. I text av forskare med intresse för esoteriska strömningar har som framgått Rydberg okritiskt förbundits med sekelskifttidens i teosofin och spiritismen kanaliserade andliga mysticism.

Om Nymans verk har en viss slagsida av det slag Sanner finner problematisk så är hans uppsats samtidigt den grundligaste äldre skildringen på området som jag har gått igenom. Till värdet av Nymans skildring hör att han sätter tre av Rydbergs blott fyra publicerade artiklar om spiritismen i relation till bärande egenskaper i dennes skriftställarskap i stort. Nyman ser sålunda inläggen i GHT som ett viktigt vittnesbörd om en intellektuell personlighetstyp som väljer "den sanna vetenskapliga andan".⁶⁴ Det är – vågar man nog påstå – en skrivning Rydberg själv hade kunnat ställa sig bakom. Ur hans korrespondens hämtar vi några snarlika formuleringar:

Just den, som är fördomsfri nog att inse vetenskapens pligt att inregistrera och söka draga slutsatser ur hvad man kallar mystikens eller magins fakta, är mera än någon annan skyldig att "gå insnörd i logiska stöflar" och hålla fast vid vesterlandets vetenskapliga metodik, i stället för att hängifva sig åt den orientaliska "intuitionen", som, ensam för sig, är en ytterst farlig, om än intressant vägledare.⁶⁵

Det är inte naturvetenskapen i sig Rydberg gör till sin fiende i artiklarna om spiritismen, utan en scientistisk åskådning som förmätet bryter mot den sakliga prövningens, den principiella öppenhetens och det oreserverade

⁶² Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 288.

⁶³ Sanner, *Det omedvetna*, s. 320 och Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 351.

⁶⁴ Nyman, "Viktor Rydberg och andarna", s. 306.

⁶⁵ Viktor Rydberg, *Brev 1, Viktor Rydbergs och S.A. Hedlunds brevväxling* (Stockholm, Bonniers, 1923), s. 308. Det citerade brevet skrevs år 1886.

sanningssökandets principer till förmån för en negativ dogmatism.⁶⁶ I fråga om det västerländska och det österländska, som var en viktig dimension inom alternativandlighetens föreställningsvärld, visar sig Rydberg här vara öppen för den senare, men ha sina främsta lojaliteter hos den förra.⁶⁷

Johan Sundeen

Docent i idé- och lärdomshistoria. Ordförande i Viktor Rydberg-Sällskapet.

Referensförteckning

Burman, Anders, "Att bära evigheten i sitt bröst: Filosofen Viktor Rydberg", i *Veritas*, 36.

Bärnmark, Jan och Nilsson, Ingemar, *Paul Bjerre: "Människosonen"* (Stockholm, Natur & Kultur, 1983).

Efteråt: Tidskrift för spiritism och dermed beslägtade ämnen, årgångarna 1891 och 1892.

Faxneld, Per, *Det ockulta sekelskiftet: esoteriska strömningar i Hilma af Klints tid* (Stockholm, Volante, 2020).

Faxneld, Per och Fyhr, Mattias, *Förborgade tecken: esoterism i västerländsk litteratur* (Umeå, H:ström text och kultur, 2010).

Gram, Magdalena, *Viktor Rydberg: en läsande skald* (Stockholm, Nordiska museets förlag, 2008).

Holmberg, Åke, *Världen bortom västerlandet: svensk syn på fjärran länder och folk från 1700-talet till första världskriget* (Göteborg, Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg, 1987).

⁶⁶ Jfr. Anders Jeffner, "Några drag i Viktor Rydbergs livsåskådning", i Birgitta Svensson och Birthe Sjöberg (red), *Kulturhjälten: Viktor Rydbergs humanism* (Stockholm, Atlantis, 2009), s. 33.

⁶⁷ Sanner, *Att älska sin nästa som sig själv*, s. 13 f framhåller att det österländska var en viktig motbild i de moraliska utopisternas kritik av det moderna västerländska samhället, inte minst genom att den förra kultursfären förbands med värden som stod i kontrast mot en inom västerlandet kring sig gripande egoism. Rydbergs intresse för det österländska kommer till uttryck i hans inledning till Victor Pfeiffs översättning av Edwin Arnolds dikt *Asiens ljus* (1888). Rydbergs text bär titeln "Om Buddha återvändande" och finns lättillgänglig i Viktor Rydberg, *Skrifter XIII: Varia 1: filosofiska, historiska och språkvetenskapliga uppsatser*, s 5–25. Föreställningar om det österländska i svenska offentligheter behandlas i Åke Holmberg, *Världen bortom västerlandet: svensk syn på fjärran länder och folk från 1700-talet till första världskriget* (Göteborg, Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg, 1987).

- Jonsson, Kjell, *Vid vetandets gräns: om skiljelinjen mellan metafysik och naturvetenskap i svensk kulturdebatt 1870–1920* (Lund, Arkiv, 1987).
- Lindqvist, Sigvard A., "Om Selma Lagerlöfs förhållande till spiritism och teosofi", i *Samlaren*, 1960.
- Lindström, Hans, *Hjärnornas kamp: Psykologiska idéer och motiv i Strindbergs åttiotalsdiktning* (Uppsala, Appelbergs boktryckeri AB, 1952).
- Lund, Tore, "Rydberg och teosoferna", i *Veritas*, 23.
- Nilsson, Ingemar och Bärmark, Jan, "Forskning om det övernaturliga: från spiritism till ESP-fenomen", i Ronny Ambjörnsson (red), *Idé och lärdom* (Lund, Studentlitteratur, 1972).
- Nyman, Alf, "Viktor Rydberg och andarna: kring en andlig farsot i 1850-talets Sverige", i *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*, 1954.
- Nyman, Alf, *Viktor Rydberg och den paulinska teologiens system: några ramlinjer till skriften Om människans föruttilloaro* (Lund, Vetenskaps-societeten i Lund, 1955).
- Persson, Mats, *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris* (Skellefteå, Norma, 1994).
- Richardson, Gunnar, *Kulturkamp och klasskamp: ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet* (Göteborg, Akademiförlaget, 1963).
- Rydberg, Viktor, *Brev 1, Viktor Rydbergs och S.A. Hedlunds brevväxling* (Stockholm, Bonniers, 1923).
- Rydberg, Viktor, *Medeltidens magi* (Göteborg, Vinga, 1982).
- Rydberg, Viktor, *Skrifter XII: Kultur och politik* (Stockholm, Bonniers, 1946).
- Rydberg, Viktor, *Skrifter, XIII: Varia 1* (Stockholm, Bonniers, 1918).
- Sanner, Inga, "Att sätta en sten i rullning: Viktor Rydberg som inspiratör av profan religiositet", i Anders Burman och Tore Lund (red), *Efter Viktor Rydberg: Receptionshistoriska studier* (Huddinge, Södertörns högskola, 2020).
- Sanner, Inga, *Att älska sin nästa såsom sig själv: Om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm, Carlssons, 1995).
- Sanner, Inga, *Det omedvetna: Historien om ett utopiskt rum* (Nora, Nya Doxa, 2009).
- Sjöberg, Birthe, "Magins olika skepnader", i *Veritas*, 30.
- Sundeen, Johan, *Andelivets agitator: JA Eklund, kristendomen och kulturen* (Skellefteå, Norma, 2008).
- Sundeen, Johan, "Filosofins tröst i de personliga krisernas tid", i *Veritas*, 36.

Sundeen, Johan, "Otroshjälte och religiös kulturpersonlighet: receptionen av Viktor Rydbergs skrifter bland svenska teologer", i Anders Burman och Tore Lund (red), *Efter Viktor Rydberg Receptionshistoriska studier* (Huddinge, Södertörns högskola, 2020).

Svensson, Bengt, "Spiritualismens historia", Stockholms spiritualistiska förening.

<https://www.stockholmsspiritualistiskaforening.se/spiritualismens-historia/> (Nedladdat 30/9 2022).

Voss, Julia, *Hilma af Klint: mänskligheten kommer att förundras: en biografi* (Stockholm, Bonniers, 2022).

Warburg, Karl, *Viktor Rydberg: en lefnadsteckning, förra delen* (Stockholm, Bonniers, 1900).

Wittrock, Ulf, *Ellen Keys väg från kristendom till livstro* (Uppsala, Appelbergs boktryckeri, 1953).

[Denna version av uppsatsen publicerades 23 december 2022. Den skiljer sig från den ursprungliga versionen, publicerad 10 december, genom ändringar i not 17.]